

В.М. Зубар, Ю.І. Козуб

НОВІ НАДГРОБКИ
З ЛАТИНСЬКИМИ
ЕПІТАФІЯМИ З ОЛЬВІЇ

Статтю присвячено публікації чотирьох надгробків з латинськими епітафіями з некрополя Ольвії, які знайдено у 1972, 1994 та 2002 рр.

За роки розкопок Ольвії було знайдено не так багато надгробних пам'ятників з латинськими епітафіями, що були поставлені померлим римським військово-службовцям або членам їх сімей¹. Кожна нова така знахідка, поза всяким сумнівом, становить великий інтерес. Вона поповнює поки що надзвичайно обмежену джерельну базу, на основі якої ведеться дослідження питань, пов'язаних зі складом римської вексилляції, дислокованої в місті, та висвітлюється характер римської військової присутності в цьому центрі протягом другої половини II — середини III ст. н. е. Тому ця стаття присвячена публікації і, наскільки це можливо, зважаючи на фрагментарний характер написів і поганий стан їх збереженості, інтерпретації чотирьох нових пам'ятників такого роду. Усі вони були знайдені під час розкопок некрополя Ольвії на західному плато Заячої балки, на захід від міста (рис. 1)².

1. У 2002 р. у вхідній ямі пограбованого земляного склепу (поховання 2) серед каміння, що, імовірно, потрапило в поховальну камеру з поверхні, було знайдено фрагмент вапнякової плити білого кольору із залишками латинської епітафії³. Він являє собою правий нижній кут надгробка, нижня частина якого не оброблена, оскільки знаходилася в землі. Розмір фрагменту 39 × 26,5, товщина — 0,5—11,0 см. Епітафія вирізана в рамці завширшки 0,5—1,2 см, прикрашеній різним зображенням стеблини й листя плюща, що в'ються. Знизу рамка подвійна. Лицьовий бік надгробка всередині рамки оброблений старанно, за її межами — сумарно. Правий фас грубо спиляний, тильний — оброблений грубо (рис. 2). Фрагментована епітафія вирізьблена в епіграфічному полі розміром 18,5 × 10,5 см. Текст епітафії нахилений праворуч щодо нижньої рамки епіграфічного поля, що свідчить про роботу непрофесійного майстра. У рамці та літерах простежені слабкі сліди червоної фарби. Літери, закінчення яких прикрашані апексами, нанесені по лінії попередньої розмітки. Їх висота 3,2—3,5 см, у закінченнях рядків — літери невеликих розмірів заввишки 1,2—1,5 см, відстань між рядками 0,3—0,5 см.

Від епітафії збереглося чотири неповних рядки:

NVA
ATER FI
FΘ BM
E NOVI S

У першому збереглися нижні частини літер N і V, а в кінці — A невеликих розмірів без поперечної гasti. Перед N помітно сліди ще якоїсь літери, яка не піддається відтворенню. На початку другого рядка збереглася гаста A, написана

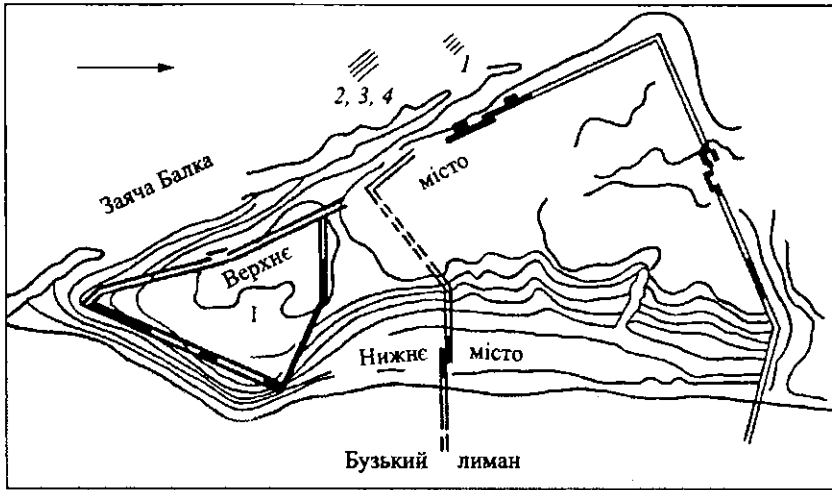

Рис. 1. Схематичний план Ольвії з місцями знахідок надгробків: 1—4 -- місця знахідок надгробків на території некрополя; 1 — територія так званої цитаделі

з нахилом; на початку третього — фрагмент F, після якої стоїть аббревіатура у вигляді грецької літери *тета*. У другому рядку — I, а також усередині і в кінці останнього рядка літери O і S значно менших розмірів, ніж інші. У середині третього, перед S і після неї в четвертому рядках стоять роздільники у вигляді трикутних крапок. З особливостей шрифту слід зазначити широке M та E — з короткими горизонтальними гаслами. Літера R не замкнена, V — з вертикальною правою гаслою і нахиленою лівою. Написання F у другому рядку наближається до курсивного, з піднятою вгору верхньою поперечною гаслою⁴. Шрифт актуарний з елементами курсивного (рис. 3, 1).

У першому рядку читаються лише літери NVA, які, імовірно, були частиною когномена, що не зберігся, який закінчується на -nva⁵. У кінці другого і на початку третього рядків упевнено відновлюється [P]ATER FI/[LIO]⁶. Після fl[lio], імовірно, стояло suo або епітет, наприклад carissimo, piensissimo чи dulcissimo. Це часто трапляється в латинських епітафіях, що ставилися дітям⁷. Далі на камені читаються залишки літери F — fecit та аббревіатура I, яка в латинській епіграфіці означала obit, obitum⁸. За нею після роздільника у вигляді трикутної крапки вирізьблено скорочення BM — B(ene) M(erenti)⁹. В останньому рядку стоїть E та ім'я, що починається на Novi, наприклад Novi(anus) чи Novi(cius)¹⁰. У кінці рядка, між двома роздільниками у вигляді трикутних крапок, розташована невелика літера S, яка свідчить, що невідомий Novi(anus) чи Novi(cius) вирізав епітафію — s(cripsit)¹¹. Не виключено, що перед fecit могло стояти скорочення від titulum, а на початку останнього рядка h(ic) s(itus) e(st), від якого збереглася літера E. Проте говорити напевне про це не можна.

У відновленому вигляді фрагмент епітафії, що зберігся, виглядає так:

—————nva
 —————[p]ater fi
 [lio]—————f(ecit) o(bitum) b(ene) m(erenti)
 ————— e Novi(anus ?) або Novi(cius ?) s(cripsit)

Переклад: ——— батько сину ——— поставив (?) померлому (загиблому) який достойно заслужив ——— Новіанус (?) написав (писав).

За формою написання літер M і N епітафія, що публікується, відрізняється від шрифту латинських лапідарних пам'яток Ольвії другої половини II — зламу II—III ст. н. е.¹³. За вельми характерним написанням літер вона близька до написів середини III ст. н. е.¹³. Проте вертикальна S, на відміну від нахиленої вправо, що характерно для написів III ст. н. е.¹⁴, імовірно, дає змогу датувати зазначену епітафію дещо більш раннім часом, швидше за все, початком —

Рис. 2. Фрагмент правої нижньої частини надгробка з епітафією

першою чвертю III ст. н. е. Якщо надгробок з епітафією було поставлено римським військовослужбовцем своєму сину, то ця подія, певно, відбулася не раніше періоду правління імператора Септімія Севера (193—211 рр. н. е.), який офіційно дозволив шлюб військовослужбовцям, що знаходилися на службі в римській армії¹⁵. Це також побічно підтверджує запропоноване датування і добре узгоджується з датуванням надгробків з латинськими епітафіями, поставленими дітям у Херсонесі римськими військовослужбовцями, що за формою написання літер досить близькі до пам'ятника, що публікується (рис. 4)¹⁶.

На боковій рамці надгробка є залишки орнаменту у вигляді стеблин і листків плюща, що найхарактерніше для надгробків у вигляді прямокутних стел, обрамлених рамкою, де писали епітафію, а у верхній частині був фронгон, в який іноді вписували розетку. Такі надгробні пам'ятники вже були знайдені в Ольвії та добре представлені на території дунайських провінцій Римської імперії, де переважно датуються другою половиною II — першою половиною III ст. н. е.¹⁷. Є всі підстави стверджувати, що принаймні частина таких надгробних пам'ятників пов'язана з поширеними в той час новими вченнями про безсмертя душі¹⁸.

Не суперечить запропонованому датуванню і матеріал із земляного склепу, де було знайдено фрагмент надгробка. Хоча він був пограбований ще в давнину, у ньому, крім більш ранніх монет, що потрапили, імовірно, у заповнення склепу під час пограбування, виявлені фрагменти червонолакового одноручного кубка на кільцевому піддоні II—III ст. н. е., каблучка, перстень, намисто та бісер, нашивні золоті бляшки, а також фібула з рештками емалі, щиток якої був зроблений у вигляді жабки¹⁹. Ця фібула належить до типу шарнірних провінційних брошок, які були широко розповсюджені в II ст. н. е.²⁰, але трапляються й на початку III ст. н. е.²¹.

Із запропонованого відновлення частини епітафії, що збереглася, випливає, що перед нами надгробний пам'ятник, поставлений в Ольвії на могилі сина батьком. Хоча не зрозуміло, був військовослужбовцем зі складу римського гарнізону міста син чи його батько, оскільки в античних центрах Північного Причорномор'я відомі обидві категорії епітафій²². Проте, хоч як би там було, зазначений фрагмент латинської епітафії є ще одним важливим джерелом на підтвердження вже відомого факту, що в Ольвії разом з римськими військовослужбовцями чи особами, пов'язаними з римською залогою, проживали члени їх сімей.

Відзначене явище зафіксовано епіграфічними пам'ятниками для Херсонеса, а можливо, і для Харакса²³. Причому в Херсонесі громадянське населення, пов'язане з римською залогою, як і в інших аналогічних випадках переважно в східній частині Римської імперії, мешкало на території грецького міста²⁴. Для цього населення, імовірно, було виділено спеціальний район, своєрідну канабу²⁵, оскільки він знаходився під юрисдикцією не міських магістратів, а командування римського гарнізону²⁶. Аналогічний район чи квартал був, певно, і в Ольвії. Поки що не можна беззаперечно пов'язувати так звану цитадель міста виключно з римською залогою цього центру²⁷. Залишається лише сподіватися, що в

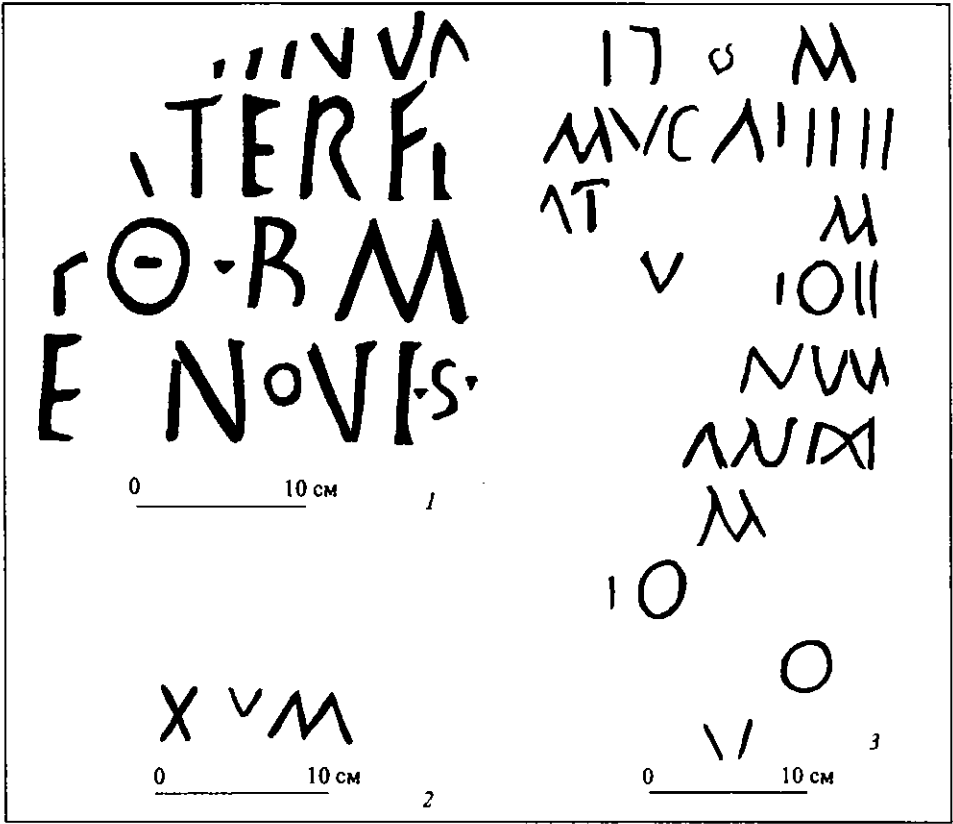

Рис. 3. Прорисовки латинських епітафій з розкопок некрополя Ольвії

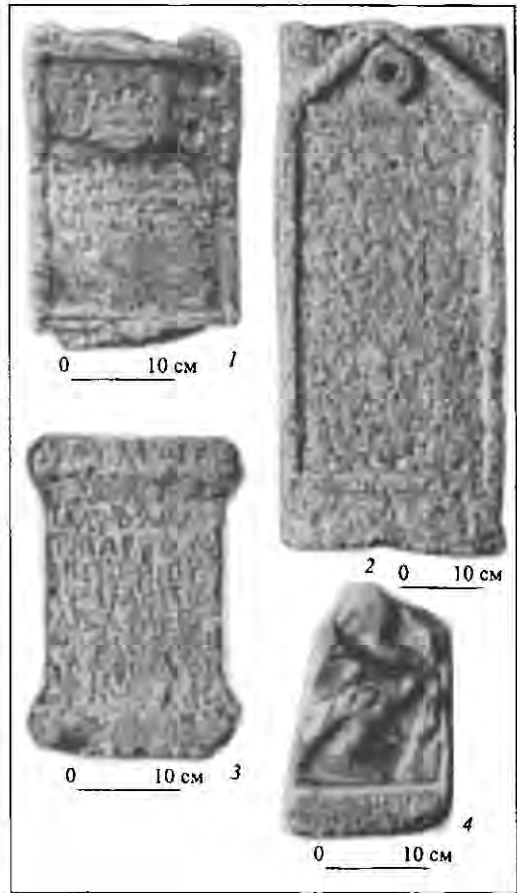
подальшому будуть отримані археологічні матеріали, які дозволять внести ясність в це питання, хоча не виключено, що римські військовослужбовці та члени їх сімей мешкали десь на території Верхнього міста (рис. 1).

2. Надгробок знайдено 1994 р. на поверхні дороги, що проходила по території некрополя Ольвії і використовувалася як в давнину, так і в наш час (рис. 1)²⁸. Надгробок являє собою прямокутну вапнякову стелу без якихось декоративних елементів розміром 76,0 × 31,5 × 17 см (рис. 5). Зворотний бік оброблений грубо. В епіграфічному полі розміром 61,0 × 28,0 см була вирізьблена латинська епітафія, яка, зважаючи на те, що надгробок довго пролежав лицьовим боком вгору і лише злегка був присипаний землею, значно постраждала. Тому деякі із запропонованих відновлень літер можуть бути лише гіпотетичними. Напис вирізано недбало, рукою непрофесійного майстра літерами заввишки 5,0 см, закінчення яких прикрашені апексами. Шрифт актуарний з елементами курсивного (рис. 3, 3).

Частина епітафії, що збереглася, може бути представлена у такому вигляді:

I D M
MVC A ||||
AT — M
— V — OII
S ————— NV M
———— VIXI
———— M ———
———— O — C(?) —
———— O ———

Рис. 7. Латинські епіграфічні пам'ятники середини III ст. н. е. з Ольвії: 1 — надгробок з епітафією Елія та Елії Сатурнінів; 2 — надгробна стела солдата Італійського легіону Антонія Герма; 3 — присвята на фрагменті вотивної плити фракійського кола; 4 — вівтар із присвятою Меркурію, 248 р.

У першому рядку впевнено відтворюється традиційна для латинських епітафій посвята богам Манам -D(is) M(anibus), а між літерами наявні рештки листка-роздільника. У другому рядку — чотири літери імені, що добре читаються, за якими вирізьблено п'ять вертикальних ліній. Важко сказати, чи були вони числівником²⁹, чи нанесені на камінь пізніше і пошкодили літери в кінці рядка (рис. 6). Виходячи з літер, що впевнено читаються, тут стояло ім'я, що починалося на Муса³⁰. Якщо закінчення рядка пошкоджено пізніше, не виключено, що тут може бути відновлено ім'я, наприклад, фракійського походження MUCA(poris) чи MUCA(tralis)³¹. Останнє вже було зафіксовано в латинській епіграфіці Ольвії. Воно було поширене в тих районах на території Римської імперії, де мешкали солдати та ветерани фракійського походження³².

Це цілком імовірно ще й тому, що (як добре встановлено на основі низки епіграфічних пам'ятників) у складі римської вексилляції в Ольвії служило досить багато вихідців з фракійського етнічного масиву³³, які становили значний відсоток у підрозділах допоміжних частин Мезійської армії³⁴ і зі складу якої виділялися солдати для несення служби в античних центрах Північного Причорномор'я, у тому числі й Ольвії³⁵.

Якщо в першому рядку напису стояло ім'я, то в другому мав бути когномен, що починався на АТ, можливо, також фракійського походження, як це відзначено в присвяті на вівтарі 248 р. (рис. 7, 3)³⁶. З огляду на те, що надгробок було поставлено римському військовослужбовцю, останній міг служити в одному з допоміжних підрозділів Мезійської армії³⁷. Тоді погано збережені літери в кінці четвертого рядка слід відновлювати як [C]OH(ors), а на початку п'ятого — номер когорти та її назву³⁸. Не виключено, що перед cohors, як свідчать погано збережені залишки верхніх гаст літери V, стояло v[e] чи v[x] — від vexillatio чи vexillarius (рис. 6)³⁹.

Початок п'ятого рядка зіпсовано, але в кінці читається NVM, де літери V і M стоять у лігатурі. Якщо відтворення в четвертому рядку [C]OH(ortis) правомірне, то тут слід відновлювати тільки назву Cohortis II Brittonum (Cohortis II Flavia Brittonum Equitata)⁴⁰, яка в III ст. н. е. дислокувалася на території Нижньої Мезії, знаходилася, певно, в оперативному підпорядкуванні командування І Італійського легіону і могла виділяти солдатів для несення гарнізонної служби в Ольвії, де в середині III ст. н. е. був похований солдат згаданого легіону Антоній Герм (рис. 7, 2)⁴¹.

У кінці шостого і на початку сьомого рядків відновлюється — ----vixi[t]/an(nos) чи an(nis)], перед яким могло стояти qui⁴². Після an(nos) або an(nis) у восьмому рядку стояли роки життя, а далі, судячи з решток, що збереглися, літери M, — m[il(itavit) an(nis) чи an(nos)] і строк служби. Наступні рядки епітафії не можуть бути відтворені навіть гіпотетично, хоча залишки літер O і C у восьмому й дев'ятому рядках дають змогу припустити, що надгробок було поставлено товаришами по службі померлого або його спадкоємцями.

Рис. 5. Вапнякова надгробна стела з латинською епітафією

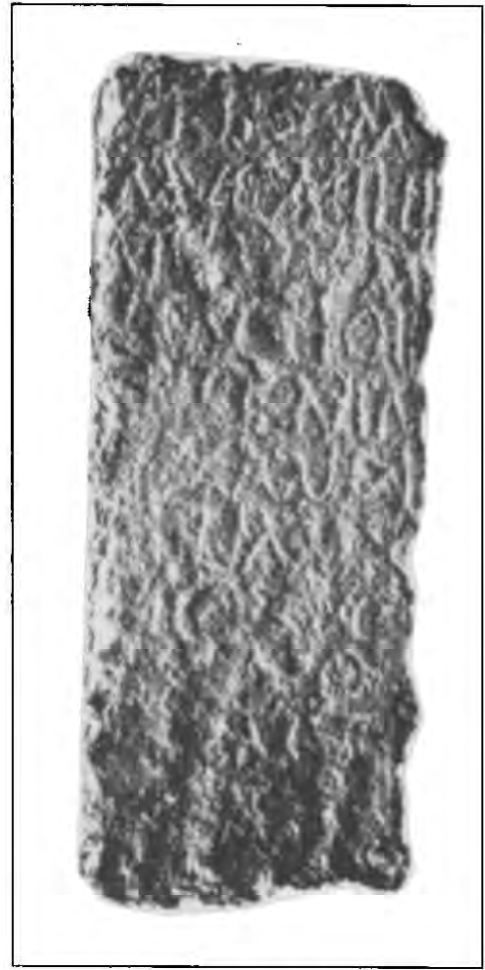

Рис. 6. Епітафія на надгробній стелі. Фото з естапажу

Отже, якщо запропоновані доповнення правомірні, то напис можна відновити так:

D(is) M(anibus)

Muca |||||

ΑΓ — m

[il](es) v[e(xillationis)?C]oh(ortis) ?

[II Britto]num ?

[qui?] vixi(t)

[an(nis) або an(nos) —] m[il(itavit

an(nis) або an(nos)]

_____

_____

_____

Переклад: Богам Манам. Мука _____ солдат вексилляції(?) II Бритонської когорти (?), який (?) прожив років _____, прослужив років _____

Особливості шрифту, у першу чергу вельми характерне написання літер M, V, A і N, свідчать, що епітафія за часом дуже близька до інших латинських ла-

Рис. 4. Надгробні пам'ятники, поставлені дітям у Херсонесі: 1 — Л. Аврелію Северу; 2 — поставлений солдатом Сабіном сином; 3 — Аврелію Віатору, поставлений батьком

підарних пам'ятників з Ольвії, які датуються серединою III ст. н. е., зокрема епітафіям Елія та Елії Сатурнінів. Антонія Герма, напису на фрагменті вотивної плитки фракійського кола та присвяті Меркурію на вівтарі, встановленому 248 р. (рис. 7)⁴³. Це дає змогу датувати його серединою III ст. н. е. і разом з іншими епіграфічними пам'ятниками розглядати як джерело, що свідчить про особливості римської політики стосовно античних центрів Північного Причорномор'я і зокрема Ольвії в період нетривалого правління імператора Траяна Деція (249—251)⁴⁴. Якщо запропоноване відновлення в епітафії назви когорти може бути прийнятим, то тоді можна говорити, що в середині III ст. н. е. римська залога Ольвії складалася з військовослужбовців не лише I Італійського легіону і I Кілікійської когорти⁴⁵, а й солдатів Cohortis II Flavia Brittonum Equitata. Хоча присутність військовослужбовців цієї когорти в Ольвії, зважаючи на поганий стан збереженості зазначеної епітафії, поки що можна лише припускати.

3. Надгробний пам'ятник знайдено 1972 р. на території некрополя Ольвії на глибині 70 см (рис. 1)⁴⁶. Він являв собою прямокутну вапнякову стелу розміром 70 × 25 × 13 см, прикрашену у верхній частині трикутним фронтоном заввишки 12 см з погано збереженою розеткою в тимпані. Бічні й тильна поверхні добре оброблені. На лицьовому боці стели в рамці розміром 58 × 19 см була вирізьблена латинська епітафія (рис. 8). Через те що поверхня пам'ятника сильно постраждала, лише в одному рядку читаються залишки двох числівників і однієї широкої букви М заввишки майже 3 см (рис. 3, 2).

Збережена частина епітафії виглядає так:

X̄X̄M

Виходячи з конструкції подібних військових надгробних написів, частину, що збереглася, можна відновити як

—[vixit an(nis) чи an(nos)
X]X̄(?)M[il(itavit)
an(nis) чи an(nos)]——

Переклад: ... прожив 30 (?) років, прослужив .....років.....

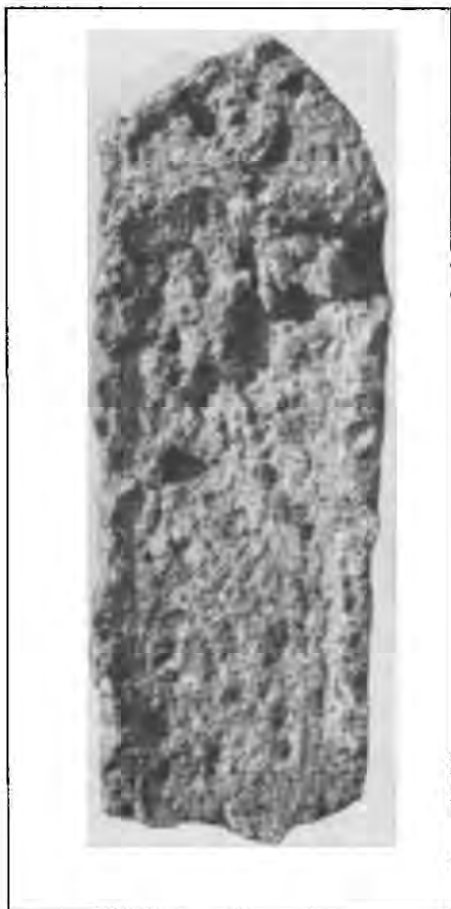

Рис. 8. Надгробок із залишками латинської епітафії

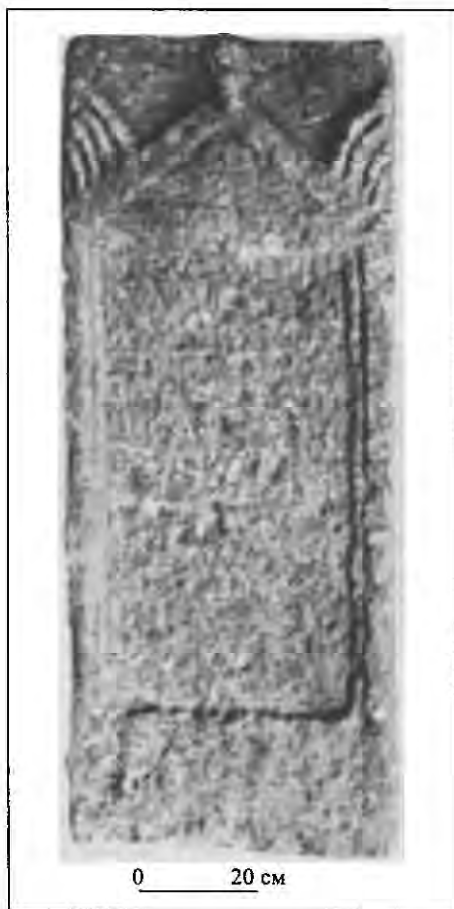

Рис. 9. Надгробна стела з епітафією, що не збереглася

Частина епітафії, яка збереглася, свідчить про те, що стелу було встановлено римському солдату, похованому в Ольвії. З огляду на те що надгробок знайдено поблизу інших аналогічних пам'ятників з латинськими епітафіями⁴⁷, а також на дуже характерне написання букви М, певно, можна датувати його першою половиною — серединою III ст. н. е.

4. Надгробок знайдено 1972 р. на території некрополя в лесовому шарі ґрунту на глибині 1,2—1,8 м (рис. 1)⁴⁸. Пам'ятник виготовлений з блока вапняку прямокутної форми. Його розмір (107—108) × 43 × 25 см. На лівому боці наявне прямокутне заглиблення розміром 9 × 6,5 × 4 см. Це дає змогу припускати, що для виготовлення надгробка була використана вапнякова плита, яка вже була у вжитку. Тильний бік оброблений грубо. Надгробок увінчаний трикутним фронтоном заввишки 21—22 см із шестипелюстковою розеткою в тимпані. Фронтон прикрашений акротеріями — тим, що вінчає, та двома кутовими чотирипелюстковими круглими стилізованими акротеріями (рис. 9). На лицьовій поверхні у подвійній рамці в полі розміром 60,5 × 32,2 см була вирізьблена епітафія, від якої збереглися тільки залишки закінчень деяких літер, які не піддаються відновленню. Лише трохи нижче середньої частини плити читається сильно затерта літера V заввишки до 4 см, що могла зберегтися від V[ixit an(nis) чи an(nos)]. Будь-які реperi для датування пам'ятника відсутні. Виходячи з форми надгробної стели із залишками латинської епітафії можна припускати, що вона належала військовослужбовцю з римської залоги Ольвії, і датувати тим самим часом, що й вищезрозглянуті.

Отже, перша з опублікованих латинських епітафій підтверджує дані щодо присутності в Ольвії громадянських осіб, пов'язаних з римською залогою, які, ймовірно, мешкали в спеціально відведеному для цього районі або кварталі. Три

інші свідчать про те, що в середині III ст. н. е. римська адміністрація все ще надавала допомогу цьому центру й відводила йому певну роль у стримуванні варварської агресії, спрямованої проти римських провінцій, що нині надійно зафіксовано групою епіграфічних джерел.

¹ IOSPE, I², 234; 236; 237; *Зубар В.М., Козуб Ю.І.* Нова епітафія римського легіонера з Ольвії // *Археологія*. — 2002. — № 2. — С. 102—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* A New Tombstone with Latin Epitaph from Olbia // *ACSS*. — 2002. — 8, N 3—4. — P. 199—210.

² *Написи*, знайдені в ході робіт під керівництвом Ю.І. Козуб; відновлення, датування та інтерпретація В.М. Зубаря. Автори вважають своїм приємним обов'язком висловити вдячність А.І. Іванчику, С.Д. Крижиському, В.В. Крапівиній і Н.О. Сон за допомогу в підготовці пам'ятників до друку.

³ *Зберігається* в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-2002/328; *Козуб Ю.І., Хомчик М.А., Тупчиєнко М.П., Ланг Є.О.* Звіт про розкопки передмістя, святилища та некрополя Ольвії на західній околиці у 2002 р. — НА ІА НАН України. — 2002/142. — С. 10—11. — Табл. 12, 17.

⁴ Порівн.: *Huguet P.B.* Epigrafia latina. — Barselona, 1963. — P. 9, fig. 1—2; P. 12.

⁵ *Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M.* Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso. — Budapestini (Dissertationes Pannonicae. Ser. III, 1), 1983. — P. 331; *Solin H., Salomies O.* Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum. — Heidesheim; Zürich, New York, 1994. — S. 437.

⁶ Порівн.: *Almar K.P.* Inscriptiones Latinae. — Odense Univ. Press, 1990. — S. 459; *Соломошук Э.И.* Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 59—60, № 32.

⁷ *Kolendo J., Božiliva V.* Inscriptions graecques et latines de Novae (Mésie Inférieure). — Bordeaux, 1977. — P. 116, N 80; *Соломошук Э.И.* Указ. соч. — С. 56—57, № 29; *Rémy B.* Inscriptions Latines d'Aquitane. — Bordeaux, 1996. — P. 102, N 32.

⁸ *Gordon A.E.* Supralineate Abbreviations in Latin Inscriptions. — Berkeley; Los Angeles, 1948. — P. 123; *Calabi Lementani I.* Epigrafia Latina. — Milano, 1968. — P. 151, 494; *Федорова Е.В.* Латинская эпитафика. — М., 1969. — С. 354; порівн.: *ISM*. — București, 1987. — Vol. 2. — P. 337, N 383; *ISM*. — București, 1980. — Vol. 5. — P. 57, N 30.

⁹ *Gordon A.E.* Op. cit. — P. 114; *Huguet P.B.* Op. cit. — P. 182; *Almar K.P.* Op. cit. — S. 445; Ср.: *IOSPE*, I², 234; 236; 237; *Зубар В.М., Козуб Ю.І.* Зазн. праця. — С. 102—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 199—210.

¹⁰ *Solin H., Salomies O.* Op. cit. — S. 128, 370; порівн.: *Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M.* Op. cit. — S. 204.

¹¹ *Huguet P.B.* Op. cit. — P. 196; *Calabi Lementani I.* Op. cit. — P. 498; ср.: *IDR*. — București, 1977. — Vol. 2. — P. 70, N 107; *ISM*. — București, 1980. — Vol. 5. — P. 25, N 3.

¹² Порівн.: *IOSPE*, I², 171; 236; 237; 238; 322; 323.

¹³ Порівн.: *IOSPE*, I², 167; 234; 235; *Зубар В.М., Козуб Ю.І.* Зазн. праця. — С. 104; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 205.

¹⁴ *Huguet P.B.* Op. cit. — P. 115; *Sandys J.E.* Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions. — Groningen, 1969. — P. 51—52; *Gordon J. and A.* Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions. — Milano, 1977. — P. 115—116; *Зубар В.М.* Латинские эпитафические памятники Пантикапея // *Боспорские исследования*. — 2003. — Т. 3. — С. 43.

¹⁵ Детальн. див.: *Campbell B.* The Marriage of Soldiers under the Empire // *JRS*. — 1978. — 68. — P. 153—166.

¹⁶ *IOSPE*, I², 552; 565; 566; *Соломошук Э.И.* Указ. соч. — С. 54, № 25; С. 59—60, № 32; С. 65—66, № 42.

¹⁷ *Vorbeck E.* Militärschriften aus Carnuntum. — Wien, 1980. — S. 49, N 111, 148; *ISM*. — București, 1980. — Vol. 5. — P. 217, N 184; *Kolendo J., Božiliva V.* Op. cit. — P. 116—146, N 80, 82, 83, 84, 91, 99 та ін. Порівн.: *Gabelmann H.* Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein // *VJ*. — 1972. — 172. — S. 69; Abb. 3; *Зубар В.М., Козуб Ю.І.* Указ. соч. — С. 103. — Рис. 2; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 199—200. — Fig. 2.

¹⁸ Детальн. див.: *Зубар В.М., Козуб Ю.І.* Зазн. праця. — С. 105; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 206.

¹⁹ *Козуб Ю.І., Хомчик М.А., Тупчиєнко М.П., Ланг Є.О.* Зазн. праця — С. 11—12. — Табл. 12, 10, 11, 12, 16.

²⁰ Порівн.: *Ахмедов И.Р., Гуцина И.И., Журавлев Д.В.* Богатое погребение II в. н. э. из могильника Бельбек IV // *Поздние скифы Крыма: Труды ГИМ*. — М., 2001. — Вып. 18. — С. 179. — Рис. 3, 2.

²¹ *Амброз А.К.* Фибулы юга европейской части СССР // *САИ*. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 34—35.

²² Див.: *IOSPE*, I, 234; 236; 237; *Соломоник Э.И.* Указ. соч. — С. 54, № 25; С. 56—57, № 29; С. 59—60, № 32; С. 67—68, № 42; *Зубарь В.М.* К пониманию *IOSPE*, I, 550 // ВДИ. — 1989. — № 2. — С. 123—127.

²³ *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская империя: Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 90—92; *Савеля О.Я., Сарновский Т.* Две латинские надписи из Балаклавы и Херсонеса // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 43.

²⁴ Порівн.: *MacMullen R.* Soldier and Civilian in the Later Roman Empire. — Cambridge, Massachusetts, 1963. — P. 78—80; *Vittinghoff F.* Die rechtliche Stellung der Canabae Legionis und die Herkunftsangabe Castris // *Chiron*. — 1971. — Bd. 1. — S. 299—318; *Sarnowski T.* Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres // *Archaeologia*. — 1988. — 38. — S. 81; *Junkelmann M.* Die Legionen des Augustus. — Mainz am Rhein, 1991. — S. 143—146.

²⁵ Детальн. див.: *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический... — С. 94; *Он же.* По поводу интерпретации и датировки некоторых памятников, связанных с римским военным присутствием в Херсонесе Таврическом // ВДИ. — 2002. — № 2. — С. 86—87.

²⁶ Детальн. див.: *Mócsy A.* Das Territorium Legionis und die Canabae in Pannonien // *AA*. — 1953. — 3, Fasc. 1/4. — S. 199; *Oliva P.* Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire. — Prague, 1962. — P. 340; *Колосовская Ю.К.* Паннония I—III вв. н. э. — М., 1973. — С. 112—113; *Kandler M.* Zur Territorium Legionis von Carnuntum // *Limes. Akten des 11. Internationalen Limes Kongresses*. — Budapest, 1977. — S. 145—154; *Donevski P.* Zur Topographie von Durostorum // *Germania*. — 1990. — Bd. 68, Heft 1. — S. 252.

²⁷ Детальн. див.: *Зубарь В.М.* Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в.). — К., 1998. — С. 91—95.

²⁸ *Зберігається* в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-94/301; *Козуб Ю.И.* Надгробия... — С. 39.

²⁹ *Федорова Е.В.* Указ. соч. — С. 69; порівн.: *IDR*. — București, 1977. — Vol. 3/1. — P. 139—140, N 118.

³⁰ *Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M.* Op. cit. — S. 193—194; *Solin H., Salomies O.* Op. cit. — S. 122; порівн.: *ISM*. — București, 1983. — Vol. 1. — P. 424, N 308; P. 442—442, N 327; P. 445—446, N 330; P. 456—457, N 342; 1980. — Vol. 5. — P. 146, N 124.

³¹ *Крыкин С.М.* Фракийцы в античном Северном Причерноморье. — М., 1993. — С. 83—84.

³² *IOSPE*, I, 237; детальн. див.: *Крыкин С.М.* Указ. соч. — С. 83—84.

³³ *Кишинович Т.Н.* К вопросу о римлянах в составе населения Ольвии I—III вв. // *Античная история и культура Средиземноморья*. — Л., 1968. — С. 197; *Крыкин С.М.* Указ. соч. — С. 37, 121.

³⁴ Див.: *Holder P.A.* Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan. — London, 1980. — P. 109—139; *Mann J.S.* Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principat. — London, 1983. — P. 38, 66.

³⁵ *Ростовцев М.И.* Военная оккупация Ольвии римлянами // *ИАК*. — 1915. — Вып. 58. — С. 8; *Зубарь В.М.* Северный Понт... — С. 98—106.

³⁶ *IOSPE*, I, 167; *Крыкин С.М.* Указ. соч. — С. 36—37, 85—86; порівн.: *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* / Ed. B. Lőrincz, F. Redö. — Budapest, 1994. — Vol. 1. — P. 299.

³⁷ Порівн.: *Зубарь В.М., Крапивина В.В.* О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // *Vita Antiqua*. — 1999. — № 2. — С. 76—83.

³⁸ Детальн. див.: *Veneš J.* Auxilia Romana in Moesia atque Dacia. — Praha, 1978. — S. 15—56.

³⁹ Порівн.: *ISM*. — București, 1987. — Vol. 2. — P. 309—310, N 345.

⁴⁰ Детальн. див.: *Veneš J.* Op. cit. — S. 21—22, N 60/23.

⁴¹ *Зубарь В.М., Козуб Ю.И.* Зазн. праця. — С. 102—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 199—210.

⁴² Порівн.: *Соломоник Э.И.* Указ. соч. — С. 59, № 31; С. 65, № 39.

⁴³ *IOSPE*, I, 167; 234; *Зубарь В.М., Крапивина В.В.* Указ. соч. — С. 76—77; *Зубарь В.М., Козуб Ю.И.* Зазн. праця. — С. 102—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 199—210.

⁴⁴ Детальн. див.: *Vinogradov Ju.G., Zubar V.M.* Die Schola Principalium in Chersonesos // *Mar Nero*. — 1995/1996. — II. — S. 140—143; *Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А.* Schola principalium в Херсонесе // *НЭ*. — 1999. — Т. 16. — С. 79—81; *Зубарь В.М., Крапивина В.В.* Указ. соч. — С. 81—82; *Зубарь В.М., Козуб Ю.И.* Зазн. праця — С. 107—109; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 209—210.

⁴⁵ Детальн. див.: *Зубарь В.М., Крапивина В.В.* Указ. соч. — С. 77—78; *Зубарь В.М., Козуб Ю.И.* Зазн. праця — С. 104—105; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 204—205.

⁴⁶ *Зберігається* в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-72/111; *Козуб Ю.И.* Отчет о работе загородного отряда Ольвийской экспедиции по изучению некрополя в 1972 г. // *НА ИА НАН України*. — 1972/26 а. — С. 4. — Табл. 5, I, 2.

⁴⁷ *Зубарь В.М., Козуб Ю.И.* Зазн. праця. — С. 103. — Рис. 2; *Zubar V.M., Kozub Yu.I.* Op. cit. — P. 199—200. — Fig. 2; порівн.: *Gabelmann H.* Op. cit. — S. 69; *Abb. 3; Vorbeck E.* Op. cit. — S. 49, N 111, 148.

⁴⁸ *Зберігається* в Національному історико-археологічному заповіднику НАН України «Ольвія». Інв. № О-72/112; Козуб Ю.И. Отчет о работе загородного отряда... — С. 8. — Табл. 10, 1; *Она же*. Надгробия некрополя Ольвии римского периода // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища: Материалы Междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 39—40.

Одержано 12.12.2003

В.М. Зубарь, Ю.И. Козуб

НОВЫЕ НАДГРОБИЯ С ЛАТИНСКИМИ ЭПИТАФИЯМИ ИЗ ОЛЬВИИ

Статья посвящена публикации и, насколько это возможно ввиду фрагментированного характера надписей и плохого состояния их сохранности, интерпретации четырех новых надгробных памятников первой половины середины III в. н. э. с латинскими эпитафиями, обнаруженными в ходе раскопок некрополя Ольвии в 1972, 1994 и 2002 гг. Одна эпитафия подтверждает данные о долговременном присутствии в Ольвии в первой половине III в. н. э. гражданских лиц, связанных с римским гарнизоном, которые, вероятно, жили в специально отведенном для этого районе. Три другие свидетельствуют о том, что в середине III в. н. э. римская администрация все еще оказывала помощь Ольвии и отводила ей определенную роль в сдерживании варварской агрессии, направленной против римских провинций, что теперь надежно зафиксировано целой группой эпиграфических источников.

V.M. Zubar, Yu.I. Kozub

NEW GRAVESTONES WITH LATIN EPITAPHS FROM OLBIA

The article publishes and interprets four new grave monuments so far as possible in view of the fragmentary character of the inscriptions and their bad preservation degree. The gravestones bearing Latin epitaphs dated from the first half - middle III century BC were excavated on the Olbian necropolis in 1972, 1994 and 2002. The first of them confirms data on presence of civilians in Olbia who were connected with the Roman garrison and permanently lived in a specially allotted district in the first half of III century AD. Other three of them testify to the fact that in the middle of the III century AD Roman administration still rendered help to this center and assigned it certain role in containing the barbarian aggression against the Roman provinces, what is now securely fixed by means of a number of epigraphic sources.

Л.І. Бабенко

КОМПЛЕКС РЕЧЕЙ ПОХОВАННЯ IV ст. до н. е. БІЛЯ ПЕРЕСІЧНОЇ

Статтю присвячено публікації поховального комплексу IV ст. до н. е. біля смт Пересічна Дергачівського р-ну Харківської обл. і науковій інтерпретації його матеріалів.

Нещодавно до Харківського історичного музею звернувся житель смт Пересічна Дергачівського р-ну, який під час земляних робіт на присадибній ділянці виявив залишки поховання скіфського часу. Земляний насип на ділянці не простежувався, але можливо, що його було зруйновано попередніми господарськими роботами. Будь-яких кісткових решток похованого не виявлено. Відомості про будову поховального спорудження, інші риси поховального обряду відсутні. До музею надійшли такі предмети поховального інвентарю комплексу.

© Л. І. БАБЕНКО, 2004